

Автор у химерному сплаві використовує і форми умовного, і реалістичного письма. Твори є двоплановими: завдяки використанню фольклорно-міфологічної поетики реальний, конкретно-подієвий план розповіді отримує ту позачасовість, що характеризує притчеву манеру письма. З висоти міфо-притчевих узагальнень проступають культурно-політичні реалії, бо ж не дарма ці повісті в часи більшовизму піддавалися гострій критиці. Проблематика, яку порушує автор, теж залишається позачасовою: «Історія записує на скрижалях імена можних і славних...І записує поруч з достойними імена здирків і перевертнів» [6, 53].

Письменник, використовуючи “вбудовану” притчу як засіб поглиблення зображуваного, здебільшого не дотримується канонів жанру, часом він їх свідомо порушує. Насамперед, це стосується структури жанру. Ламається традиційна тричастинна будова – один із елементів може випадати. У притчі зникає відкритий дидактизм, моралізаторство, в неї входять опис, іронічне світовідчуття. В авторській притчі з’являється філософська проблематика, яка не виключає звернень до питань морально-етичного плану.

То ж мала рацію героїня Р.Федоріва, говорячи: «Ми всі добровільно або примусово сповнюємо покути, часом відбуваємо за себе самих, часом за гріхи попередників; відбуваємо, бо вдосконалюємося, глибшаємо, бо, пориваючись вперед, мусимо пам’ятати про потребу засипати вибоїни на дорозі, яку здолали. Інакше тим, що йдуть за нами, буде важко» [7, 79].

ЛІТЕРАТУРА

1. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен. – Львів: Літопис, 2004. – 352с.
2. Компаньон А. Демон теории. – М.: Издательство им.Сабашниковых, 2001. – 342 с.
3. Теорія літератури: Підручник / За наук. ред. О.Галича. – 3-тє вид., стереотип. – К.: Либідь, 2006. – 488с.
4. Клим’юк Ю. Про естетичну природу притчі // Слово і час. – 1999. – №5. – С. 15 – 22.
5. Федорів Р. Книжка пережитого // Літопис червоної калини. – 1999. – № 4-6 (91-93). – С. 5 – 11.
6. Федорів Р. Турецький міст // Літопис червоної калини. – 1999. – № 4-6 (91-93). – С. 12 – 58.
7. Федорів Р. Знак кіммерійця // Літопис червоної калини. – 1999. – № 4-6 (91-93). – С. 59 – 84.
8. Колодій О. В.Шевчук і його «Маленькі оповідання» у руслі моральної прози // Наукові записки. Серія: Літературознавство. – Тернопіль: Тернопільський державний педагогічний університет, 1999. – №5. – С. 34 – 41.

УДК 821.161.2Д – 31.09

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ ПОЧАТКУ ХХ СТ. В УКРАЇНІ ЗА РОМАНАМИ В.ДРОЗДА «ЛИСТЯ ЗЕМЛІ» ТА «СТО ЛІТ ЛЮБОВІ (ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ НА ТЛІ ЕПОХИ)»

Січкарь О.М., ст. викладач

Запорізький національний університет

У статті простежуються основні історичні події, що відіграли доленосну роль у державотворенні та визначенні національної самобутності української нації. В.Дрозд подає своє бачення зображуваних подій, спираючись при цьому на свідчення очевидців, безпосередніх учасників подій та їхніх нащадків, що зберігали пам’ять про Україну навіть перебуваючи в еміграції.

Ключові слова: історизм, хронотоп, хронологія.

Сичкарь О.Н. ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ НАЧАЛА ХХ В. В УКРАИНЕ ПО РОМАНАМ В.ДРОЗДА «ЛИСТЬЯ ЗЕМЛИ» И «СТО ЛЕТ ЛЮБВИ (ПОРТРЕТ УКРАИНСКОЙ СЕМЬИ НА ФОНЕ ЭПОХИ)» / Запорожский национальный университет, Украина

В статье прослеживаются основные исторические события, которые сыграли судьбоносную роль в создании государства и определении национальной самобытности украинской нации. В.Дрозд подает свое виденье изображаемых событий, опираясь при этом на свидетельство очевидцев,

непосредственных участников событий и их потомков, которые хранили память об Украине даже находясь в эмиграции.

Ключевые слова: историзм, хронотоп, хронология.

Sichkar O.N. ARTISTIC INTERPRETATION OF HISTORICAL EVENTS OF XX CENTURY IN UKRAINE ON NOVELS OF V.DROZD «LEAVES OF EARTH» AND «ONE HUNDRED YEARS OF LOVE (PORTRAIT OF UKRAINIAN FAMILY ON BACKGROUND OF EPOCH)» / Zaporizhzhya National University, Ukraine

In this article it is researching main historical events that made a significant role for the national making and determination of national originality of Ukrainian people. V.Drozhd shows his sight of describable events, at the same time, leaning on evidences of eye-witnesses, real participants and their progenies, who cherish the memory of Ukraine, even being in a foreign land.

Key words: historical method, chronotope, chronology.

Історія України – це конгломерат війн, баталій, народних повстань, культурницьких рухів тощо. І все це спостерігалось протягом століть, і все це було спрямоване на досягнення єдиної мети – створення незалежної суверенної держави, вільної від політичного, економічного і, головне, – культурного гніту. Особливого загострення ситуація із державотворенням набула на межі XIX-XX століть, коли на зламі епох відбувся черговий злам народної свідомості, що вилився в рух українців, спрямований на національне самовизначення. Ці події та їхні наслідки стали об'єктом зацікавлення багатьох письменників. В.Дрозд був одним з небагатьох, хто звернувся до художньої інтерпретації суперечливих, але важливих подій ще до того, як з архівних документів було знято гриф секретності й українське населення врешті отримало об'єктивну інформацію про карколомні події початку XX століття. Письменникові допоміг сам творець історії – народ, який, незважаючи на офіційні заборони та «перекроювання» фактичних даних, зберігає правду у своїй пам'яті. Зокрема, при написанні романів «Листя землі» та «Сто літ любові (Портрет української родини на тлі епохи)» «співавторами» В.Дрозда стали безпосередні учасники зображуваних подій та їхні нащадки, що пронесли крізь десятиліття «батьківський спадок».

До вирішення порушеної проблеми зверталися свого часу Н.Колощук, І.Фізер, Л.Яшина, але більшість дослідників зупинялися на ній в руслі аналізу поетики зазначених творів. Предметом нашого дослідження є історизм двох великих епічних творів В.Дрозда, де своєрідно висвітлені важливі історичні події крізь призму сприйняття учасників і свідків.

Найоригінальнішим у творчому доробку В.Дрозда є химерний роман «Листя землі». Автор-літописець подає розлогі картини життя селянства протягом століття. Особливе місце займають події перших десятиріч XX століття в Україні, до яких автор повертається неодноразово в кожній з частин роману.

Роман «Листя землі» відзначається актуальністю змісту. У його основу покладено вічні теми, проблеми та питання. Особливості поетики роману є новаторськими для сучасної української літератури: широке використання документально-історичного матеріалу в поєднанні з індивідуалізацією образів і колізій; поліфонічний характер оповіді та імпліцитний вияв авторської позиції; «фантастичний реалізм» як метод відображення світу. Завдяки цим особливостям письменник зумів по-новому показати правдиву історію нашого народу, безпосереднім творцем якої був сам народ.

Роман «Листя землі» – головна і найбільш вдала робота письменника В.Дрозда, над якою він працював упродовж багатьох років свідомого письменницького життя. Матеріал до роману, назва якого промовиста й символічна (листя землі – за Біблією – люди), збирався протягом багатьох років. Ще юнаком, працюючи в районній газеті, В.Дрозд поставив за мету написати великий твір про свій поліський народ, створити його «Книгу буття». Колись кинутий заклик письменника – допомогти йому в написанні історії українського народу не за архівними документами, а з першоджерела, був почутий не лише в Україні, а й далеко за її межами. Про це красномовно свідчить останній роман із циклу «Листя землі» – «Книга отця Йосипа», що має присвяту родові Клепачівських-Чопівських – етнічних українців, які змушені були емігрувати до Америки в результаті історичних катаклізмів в Україні початку XX століття.

Період основних, зображених у «Листі землі» подій, починається немовби від створення «Пакуля і Краю», а реально – від останніх десятиліть XIX століття і закінчується згадками про Чорнобильську трагедію. Але суворої хронології автор не дотримується, що зумовлено жанрово-стильовими особливостями твору. Оскільки події передаються через долі конкретних людей, важливими композиційними принципами є інверсія та повтор. Основна інформація надходить від розповідачів – простих людей. Автор залучає до нарації діалогічну манеру передачі подій: той, хто розповідає, подає події так, як бачив, запам'ятав, або чув від інших. Причому кожен розповідач вважає своє «знання» вірнішим за інші: «Ой, не, не так яно було, не так, і не гомонить-бо мені лишнього» [2, 261]. Діалог є істотним компонентом наративної системи і важливим засобом характеротворення.

Дія в романі починається з часів до створення світу, коли вже існував Пакуль і Край. Край – це умовне коло, яке має просторові межі: село Пакуль, містечко Мрин, місто Київ. Надалі майже вся дія роману

зосереджується в цьому колі. Лише іноді події виходять далі: Петербург (поїздка пані Дарини до свого сина, що сидів у тюрмі в Пітері), Одеса (пошуки пані Дариною своєї останньої дочки Богдани), Сибірська місцевість (заслання Марії Журавської та Івана Коляди), декілька місць охоплює хресна хода Гаврила Латки в пошуках Горіхової землі.

Рідко в романі є пряма вказівка на рік, про який згадується. Частіше доводиться здогадуватись про час оповіді за самими подіями і описуванням колоритом. Історія знайомства та одруження Нестора і Уляни – приблизно 80-90-і роки XIX століття. На це вказує те, що Нестор повернувся зі служби в царській армії, де провів понад 20 років. На межі століть відбуваються події в «Книзі про любов і ненависть», де чітко вимальовується стихійний революційний рух, який проявлявся в спорадичних акціях протесту та терористичних заходах. Це ще була боротьба особистостей, а не рух мас.

Лише умовно можна визначити час подорожі Латки в землю Горіхову, бо не можна виявити, коли відбулась подія, у реальність якої повірити важко. Але з деяких фраз «людяцьких» можемо визначити, що похід відбувся вже після того, як Гаврило служив у Журавського економом. А коли він повернувся і почав «підживати» в Уляни, її діти ще були малі. Тобто це приблизно кінець XIX століття. Далі маємо пряму вказівку на час – початок Японської війни [2, 181], тобто приблизно 1904-1905 роки. У цей час уже діувати почала старша дочка Уляни Оксана, яка зв'язала свою долю з Устимом Волохачем. Утікши до Києва, Устим починає займатись революційною діяльністю. Революціонери влаштовують демонстрації, поширюють листівки, інформацію серед робітників і селян. Це приблизно 1906-1907 роки. На час революції вказує використання вогнепальної зброї, від якої безневинно гине Оксана.

Прихід року 1910 ознаменувався зіркою, «на віник вогняний схожою», що народ тлумачив як початок великої трагедії. Далі дещо важко визначити, у якій саме війні було поранено Кузьму, Уляниного сина, бо оповідачки так і не змогли домовитись, на чиєму боці правда. Та й не важливо було для простої людини, яка війна, бо потяглася вервечка війн та революцій, із яких не повертались чоловіки живими: «Савко, - запитую, - дак ти з війни чи на війну?» А йон і одказує мені: «Война тільки починається. Не буде куди миру дівать, як воювать перестанемо, хоч уже й багачко в землю поклали...» [2, 279]. У «годі чотирнадцятім» було видіння в Уляни, про яке вона переповідає Дарині Листопад, віщуючи їй долю багатостраждальну, бо втратить вона дітей своїх, а буде доглядати сиріт, за що отримає ім'я серед людей «Матері дітей людяцьких».

Про прихід 1918 року дізнаємось з того, що «німці у село зайшли», – початок Гетьманату Павла Скоропадського. Маємо скупі відомості про цей історичний період у «Листі землі». Жодної прямої згадки про УНР, Центральну Раду, Директорію чи Гетьманат. Можемо пояснити цей фактор двома шляхами. З одного боку, для темного сільського народу абсолютно не важливими були ті політичні події, які не стосувались його безпосередньо. Прихід німців, ставлениками яких був Скоропадський, вплинув на життя села, тому оповідачі й виділяли цей момент. Діяльність же Центральної Ради за короткий термін 1917-1918 років відчутно не вплинула на селян, тому багато хто й не здогадувався про те, що відбувалось у Києві.

Інше пояснення можна вбачати в тому, що В.Дрозд починав роботу над романом у 1985 році, коли від радянського українця ще були приховані вищезазначені моменти історії, більше того – вони були заборонені. Навіть якщо б письменник і дізнався про історичні деталі, або з архіву, або від «інформаторів», все одно подавати їх у своєму творі було надто ризиковано.

Осінь 1918 року запам'яталась також епідемією тифу: «І мерли люди од тифу як мухи. Уляна ж Кузьму й Марусину одходила...а двоє діток їхніх, близнята, згоріли за три дні...» [2, 289].

«Із книги днів» дізнаємось про громадянську війну: «Війна громадянська у нас була така переворотна! Червоні з білими б'ються цілі дні, тади копають братські могили, свої своїх хоронять...» [2, 303]. А було це «калі б не в годі дев'ятнадцятім».

А далі вже «власць совітська укріпилася, стали в людяк хліб одбирать» [2, 324], що вказує на 1920-і роки XX століття з усіма супровідними процесами – колективізацією, розкуркуленням, голодом 1921-22 років. Ще через сім років (1928-1930 роки) додалася нова загроза – НКВС, який забирав «чорним вороном» людей безневинних, як забрали у Христі чоловіка її Євмена.

Намагаючись подати хронологічний перелік подій, можемо зазначити, що така періодизація досить умовна, оскільки всі події переплетені, а описи голодомору 1933-го та Чорнобильської трагедії 1986 року зустрічаються лише в окремих згадках-враженнях. Саме з останньою подією пов'язане зникнення Пакуля, жителів якого переселили на інший бік Невклі через підвищений рівень радіації.

У «Книзі отця Йосипа» про родину священника Йосипа Будишевського вже згадані історичні події знов знайшли своє втілення. На початку роману є пряма вказівка на час дії – осінь 1918 року. У цей період відбуваються всі основні події в межах уже зазначеного кола Пакуль-Мрин-Київ: передсмертні думки і муки отця Йосипа, політико-економічна діяльність його сина Костянтина на користь УНР та Директорії, душевні страждання лікарки Олени, особиста трагедія полковника Стародубця, у якого доля забрала

останній острівцею спокою у вирії безглузких державних змін. Але час і простір дещо розширений за рахунок залучення спогадів: столітньої пакульської баби про приїзд нащадків священика з далекої Америки у 1980-х роках; Олени про початок своєї роботи 1907 року. Зустрічаємо також зворотний прийом – «зазирання» в майбутнє, коли оповідач пропонує «війти в ріку часу» і побачити епізоди з прийдешнього: 1941 року, коли почалась Велика вітчизняна війна і могилу отця Йосипа було розорено; 1919 рік, захворіла і померла Олена. Окремими епізодами В.Дрозд поєднує різні за часом написання частини «Листя землі». Так через Костянтина ми знов зустрічаємось з іще живими Дариною та Дмитром Листопадами, які вже втратили своїх дітей у вирії революцій.

В.Дрозд починав великі епічні спроби в жанрі історичного роману. Ними ж він і завершив свою творчість. Роман «Сто літ любові (Портрет української родини на тлі епохи)» став останнім великим творінням В.Дрозда. Під час публікації роману на сторінках журналу «Вітчизна» письменник пішов із життя. Роман, історичний за своєю суттю, базується більшою мірою на спогадах і збережених листах. Повернення до реалістичної прози, а саме до жанру історичного роману, на цей раз було більш вдалим, ніж за попередніх часів. Виступивши своєрідним архіваріусом родини Феценків-Чопівських, В.Дрозд спромігся до передачі прихованих моментів історії України, але не сухими констатуючими фразами, а живими картинками життя реальних людей, діти й онуки яких зберігають у пам'яті крізь десятиліття пронесені моменти історії України початку ХХ століття. Роман де в чому подібний до епопеї «Листя землі». Тут є спогади конкретних очевидців подій, яким часто надається можливість самостійного викладу інформації, є навіть спільні персонажі: Костянтин Клепачівський – Патріарх родини Феценків-Чопівських – був сином отця Йосипа з останньої книги «Листя землі». А спогади старої бабці в «Книзі отця Йосипа» про приїзд жінки з Америки з дочкою та онукою – реальний факт приїзду дочки Клепачівської Софії з донькою Лідією та онукою. У романі зібрано цінний матеріал, який базується на спогадах учасників переломних для України подій початку ХХ століття, коли була побудована, хоча й не надовго, незалежна українська держава.

Цікава особливість стилю історичних романів В.Дрозда – велика кількість прямих цитат з різних документів, бо, як аргументував сам письменник у романі, – «... хочеться цитувати і цитувати, бо документи віддзеркалюють свою неповторну епоху, вони – дихають, вони – живуть» [4, №9-10, 12].

У романі «Сто літ любові» матеріалами слугують не лише історичні архівні документи, але й особисті листи родини Аркасів-Клепачівських-Феценків-Чопівських, щоденникові записи очевидців і навіть магнітофонні записи розмови з Марією та Константином Клепачівськими, із яких і почала своє життя в еміграції родина Феценків-Чопівських.

У романі, який став останньою публікацією митця, те, що не доказав В.Дрозд про сутність і значення шістдесятництва у попередніх творах, розвинулось у порівняння діяльності свідомих українців перших десятиліть та 60-х років ХХ століття. Згідно з обраним жанром В.Дрозд не голослівний і в згадках про однодумців, наводячи спогади про найвідоміших шістдесятників, підтверджує їх документами, зокрема, листами В.Стуса із заслання.

Особливість викладу матеріалу, порівняно з попередніми спробами в жанрі історичного роману, полягає в тому, що тут В.Дрозд виступає більше не як історик, який переказує моменти об'єктивної дійсності, а як професійний репортер робить ґрунтовний огляд подій сучасних і минулих, беручи інтерв'ю прямо (у дочки «Берегині роду») чи використовує записи на магнітній плівці, що зберегли вдячні діти й онуки. Отже, історичний роман – не вельми поширений жанр прози В.Дрозда – протягом творчого шляху зазнав значної модифікації, перетворившись на новаторський репортаж-огляд з елементами аналізу і синтезу фактичного матеріалу.

Провідна тональність роману – сум за Батьківщиною, яка залишилась жити в серцях емігрантів (бо як держава Україна на довгий час перестала існувати). У той час як патріотизм тих українців, що залишились на рідній землі, викорінювався радянською владою, сім'ї емігрантів продовжували зберігати традиції, передаючи їх через покоління.

Цікаві сплетіння і перетин сюжетних ліній в останніх романах В.Дрозда. Те, що не «пасувало» до сюжету «Сто літ любові», але було цікавим фактичним матеріалом з життя родини Феценків-Чопівських, письменник використав, створивши продовження головної праці свого життя «Листя землі». У «Книзі отця Йосипа» досить докладно описано життя родини Клепачівських, про яку збереглося дуже мало відомостей, і у «Сто літ любові» згадано лише окремими рисами. Оскільки історико-біографічний роман «Сто літ любові» вимагав правдивого викладу матеріалу, підтвердженого документально, а роман «Листя землі» – узагальнена історія українського народу, де народні свідчення переосмислювались і подавались уже крізь призму авторської свідомості, то В.Дрозд, маючи в загальних рисах відомості про родину Клепачівських, зумів за допомогою авторського таланту відновити те, що приховала історія.

Заглиблюючись в аналіз документів, письменник не може стриматися від емоцій, що вони викликають. Адже кожне слово свідчить про «... біль душі, переживання щирого українського патріота за долю молодій держави, бажання працювати для її розбудови» [4, №7-8, 75]. Це враження від документів,

підписаних колишнім міністром Іваном Фещенком-Чопівським, який не бажав емігрувати, тому потрапив до залізних лещат тоталітарної влади, але не відступав, коли з'являлась можливість відродження національної державності.

Про колишнього директора банку Клепачівського у зв'язку з його відповідальністю за державну скарбницю вже неіснуючої УНР письменник говорить найтеплішими словами, намагаючись акцентувати увагу на тих важливих рисах політика й урядовця, якими він володів: «... більше б нам у нарешті незалежній Україні... отаких «педантів»! І більше б патріотів не словоблудних, а отаких, яким був Клепачівський – чесних і справних працівників на ниві громадській, культурній, державній» [4, №9-10, 73]. Емоційність, патетику, яка оволоділа душою і свідомістю митця, він намагається передати й читачеві, час від часу інтимізуючи оповідь, зближуючись із реципієнтом, що майже не властиво історичному роману і характерне для стилю біблійно-агіографічного: «Помовчимо, прислухаючись до самих себе, до своєї совісті, до своєї пам'яті, бо після цих сповідей крізь сльози українців... будь-які слова неможливі...» [4, №7-8, 103] – так переймається письменник емігрантською долею патріотів неіснуючої держави. Аналізуючи історію української нації, В.Дрозд перефразовує слова свого односельця, формулюючи секрет нашого виживання: «ми такі, що і в камінь вростемо» [4, №9-10, 54]. Складається враження, що пишучи про поневіряння родини Фещенків-Чопівських, письменник супроводжує їх, подорожує разом із ними від країни до країни, тому й почуття ностальгії стає для нього цілком реальним: «Еміграція для мислячої, почутливої людини... у глибинному значенні – тяжка смерть і нове тяжке народження... А особливо перша еміграція, коли кожного з них гірка емігрантська доля вирвала з рідної землі з корінням... тільки ж коріння те у розлучених із Батьківщиною людей ніколи не висихало і ніколи не переставало боліти» [4, №9-10, 28].

Пронісши через століття український дух, українську ідею, «... українство змогло, знайшло у собі сили зберегти свою душу до з'яви у світі незалежної Української держави» [4, №9-10, 67]. Те, за що проливали кров патріоти, за що живцем вмирали по казематах, за що боролись за межами рідних земель, відродилось і почало свій розвиток. Бо нація – не абстрактне поняття, це живий пульсуючий організм, це «... вулик, життєздатність якого залежить від кожної робочої бджоли, навіть якщо вона полетіла на далекі поля і луги» [4, №11-12, 61]. Такими бджолами в далеких краях була і є родина Фещенків-Чопівських, що зберігає мову, культуру, хоча й складається з тих, хто був народжений уже в еміграції і Україну побачив лише з отриманням нею незалежності. Ця сім'я протягом багатьох десятиліть трималася вкупі, що дало змогу дітям і онукам проходити «бабусині університети», не виходячи з дому. Важливе значення сім'ї як підмурівку української нації спостерігав ще Т.Шевченко. І хоча його власна сім'я досить рано перестала існувати, у своєму вірші «Садок вишневий коло хати» він у кількох рядках показав її сутність і значення для кожної людини. В еміграції ж значення сім'ї збільшується в кілька разів, бо стає тим осередком, «... якого тримаються і старші, і молодші, щоб не загубитися на чужих теренах, у чужому середовищі» [4, №11-12, 76].

Отже, звернення В.Дрозда до історичних подій в Україні початку ХХ століття було зумовлене безпосереднім контактом із народними творцями історії. Художньо обробивши фактичні дані, письменник подав яскраві історичні картини, підтверджені великою кількістю цитат, що дозволяє сприймати проаналізовані романи як своєрідні історичні документи. Хоча обсяг публікації позбавляє можливості розширити спектр завдань та їх вирішення, проте, подальші спроби аналізу історизму творів В.Дрозда доповнять розпочату наукову розвідку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дрозд В.Г. Книга отця Йосипа: Новий роман із циклу «Листя землі» // Березіль. – 2003. – № 11-12. – С. 29-164.
2. Дрозд В.Г. Листя землі: Роман. – К.: Український письменник, 1992. – 559 с.
3. Дрозд В.Г. Листя землі: Нові книги роману. – К.: Український письменник, 2003. – 514 с.
4. Дрозд В.Г. Сто літ любові (Портрет української родини на тлі епохи) // Вітчизна. – 2003. – № 7-8. – С. 11-103; № 9-10. – С. 11-86; № 11-12. – С. 25-102.
5. Колощук Н.Г. Про поетику роману В.Дрозда «Листя землі» // Літературознавство. Бібліографія. Інформатика. Доповідь III Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996. – С. 154-156.
6. Фізер І. Ad memoriam: (Про роман В.Дрозда «Листя землі») // Урок української. – 2004. – № 1. – С. 43-45.